

Зміст

Замість передмови. Про владу спогадів 5

1 Пам'ять і вшанування

Ранні спогади про Мостфіртель	17
Вчителі наших батьків	29
Обличчя Йозефа Парігала	37
Невідомий, мій батько	53
Припущення про злочин	69
Для ромів меморіальної таблиці немає	
Про пам'ять і замовчування в Бур'енлянді	76
Пам'ять у фрагментованому суспільстві	89

2 Образи і політика образів

Троє дітей	103
Глум ніц не коштує	108
У пошуках зруйнованого світу	117
Фото ганьби	131
Польський снайпер	137

З Європейські регіони

Промова з нагоди вручення Ляйпцизької книжкової премії європейського порозуміння	147
О-о, кордон	155
Образки з Галичини — жахливі та прекрасні	164
Галичина, міф із багатьма обличчями	175
Польські уроки	183
Джерела	212

Замість передмови Про владу спогадів

Велику історію легше збагнути, якщо розглядати її знизу, із перспективи окремих досвідів, подій, а також трагедій. Саме тому спогади — такі важливі для досліджень минулого, спогади жертв такі ж важливі, як і спогади катів, не менш важливими є спогади глядачів, байдуже, спостерігали вони за подіями активно чи пасивно. Адже всі ці свідки передають індивідуальні погляди на конкретні події, на ці погляди накладають відбиток відповідні національні наративи, у яких вони існують. У них ідеться про приватні історії і спостереження, які не конче збігаються з офіційним поглядом на історію, а часом навіть суперечать йому. Коли ж ми візьмемося складати з пазлів різних свідчень об'ємніше зображення, то, якщо пощастиТЬ, зможемо опинитися в ситуації, коли, принаймні частково, зуміємо уявити собі все те, часто немов непоясніме, незbagненне, що пропонує нам

якраз новітня історія. Скупими цифрами й датами такого не досягнути.

Звісно, не варто ані на мить забувати, що спогади можуть бути оманливими. І щоб спотворити чи приховати щось, зовсім не потрібно мати якогось злого умислу чи свідомо докладати зусиль. Наша пам'ять спроможна (чому — того достеменно не знає ніхто) передавати події спотвореними, якісь випадки чи зустрічі вилучати, а ще якісь — просто придумувати, перемішувати різні часи. Словом: не завжди варто довіряти своїй пам'яті. Психологія має для цього феномену термін «фальшивий спогад», і цей бентежний досвід бодай раз, певно, мав кожен із нас.

Трапляється також, що спогади уподібнюються до небезпечних мінних полів, через які ми з остраком ідемо, обережно ступаючи, ризикуючи будь-якої миті зненацька наштовхнутися на жахливі образи й пережиття, які можуть витурити нас із душевної рівноваги. Тоді аж кортить запитати себе, чи не краще було б залишити минуле, яке ми збурили своїми спогадами, у спокої, і взагалі не зачіпати всіх цих речей — чудово знаючи, що проблеми не зникнуть, якщо про них мовчати, відвертати від них погляд, відсувати від себе й витісняти.

Я хотів би тут розповісти про один такий досвід із жахливими образами. Для цього ми маємо повернутися у 1944 рік, коли відбувалося Варшавське повстання. Мій батько був тоді командиром зондеркоманди у складі айнзатцгруппи у Польщі, він перебував у палаці Радзейовіце, розташованому за сорок кілометрів на південний захід від Варшави. Під владну собі групу він перейняв кілька тижнів перед цим неподалік міста Бялишток у Східній Польщі й провадив її, відступаючи перед потужним контрнаступом росіян, до Варшави. Дорогою зондеркоманда Баст (група називалася за іменем свого командира — мій рідний батько називався

др. Гергард Баст, він був штурмбанфюрером СС і належав до верхівки гестапо — отож дорогою зондеркоманда Баст захопила в заручники групу поляків літнього віку, можливо, з наміром так захиститися від партизанів. Заручників вели аж до Радзейовіц. З цього місця окремі члени зондеркоманди брали участь у боях за Варшаву, серед них і мій батько. Зрештою, це вже інша історія. У середині вересня 1944 року зондеркоманду 7а передислокували з Польщі до Словаччини, де потрібна була допомога у придушенні словацького повстання. Перш ніж команда запакувалася разом із транспортом та зброєю в залізничні вагони, заручників розстріляли в палацовому парку в Радзейовіцах. Їх розстріляли і, як це робили зазвичай у таких випадках, скинули тіла там само в заздалегідь викопані рови.

Думаю, як командир групи батько міг би звільнити польських бранців і відіслати їх додому, проте такого варіанту він, видно, взагалі не розглядав. Непотрібних

більше заручників — а що накажете робити з польськими заручниками у Словаччині? — розстрілюють. Про знищення 15 чи 20 поляків (точної кількості не знаю) я дізнався зі свідчень одного із членів зондеркоманди, які він дав на суді у Фленсбурзі. У тих свідченнях ішлося насправді про інші випадки, Радзейовіце згадували лише на маргінесі. Понад десять років тому я згадав у книжці про батька і про цей розстріл заручників. Тоді я, зокрема, зробив спробу дізнатися про тодішні події більше. Я довідався, що палац, який свого часу належав родині Красіньських, нині є відпочинковим місцем для митців і письменників. Тож я сконтактував із директором будинку відпочинку, однак йому про екзекуцію на палацовому подвір'ї нічого не було відомо. Тоді за розшуки й розпитування взявся він сам, директор шукав у документах і хроніках й опитував сучасників подій, все марно. Врешті він навіть висловив сумнів, чи справді відбувся згаданий у моїй книжці розстріл.

Незадовго перед поїздкою у квітні 2015 року до Польщі на презентацію перекладу однієї своєї книжки, саме тієї, у якій пишу про приховані від людей масові поховання, до мене зателефонував директор будинку митців із несподіваною новиною, що, мовляв, з'явився свідок — очевидець, який був присутній у 1945 році на ексгумації жертв у палацовому парку в Радзейовіцах. Я зустрівся з ним у познанській кав'янрі. Разом із ним на зустріч прийшов і директор із Радзейовіц. Очевидець виявився міцним чоловіком за вісімдесят, він мав здоровий вигляд людини, що більшість життя проводить на свіжому повітрі. Колись він керував лісництвом, а окрім того був пристрасним мисливцем. Про давні події цей чоловік розповідав так жваво й образно, немов усе це трапилося щойно вчора. Минуло кілька місяців після закінчення війни, йому тоді саме сповнилося 12, і дядько-ксёндз попросив його піти разом із ним

прислуговувати на ексгумації нацистських жертв. Ішлося про поляків, яких розстріляла і прикопала німецька група в палацовому парку в Радзейовіцах, про невідоме масове поховання в палацовому парку, у якому скоріш за все зустріли свою останню годину саме ті заручники, яких наказав ліквідувати батько. Мій співрозмовник пригадував собі деталі, про які мені, якщо бути відвертим, зовсім не хотілося дізнаватися. Рів, який викопали німецькі полонені, миттєво заповнила вода, так що убиті буквально плавали в ній, повернені обличчями додолу. Цей образ довгі роки переслідував його, зізнався очевидець. Куди саме перенесли тіла нікому не відомих мертвих і де саме їх по-людськи поховали, того мій свідок не знав. Після ексгумації він ніколи і ні з ким, ані зі своїм дядьком-ксондзом, ані з будь-ким іншим не розмовляв, про це аж до дня нашої розмови.

Чому він так довго мовчав — це і для нього загадка, додав він по хвилі. Тепер картає себе за це. Він звинувачував себе, що ніколи не згадував про ту подію, навіть коли виріс. А тоді, не виключено, ще існувала ж реальна можливість з'ясувати, ким були люди, яких спіткала в Радзейовіцах смерть. Бо вже нині для цього надто пізно. І все ж тепер, після стількох років, він таки мусить розповісти цю історію, тому що сумління каже йому, що спогад про вбитих не може зникнути. Варто якимось чином згадати про цих убитих у Радзейовіцах, можливо, розмістити там меморіальну таблицю. Бо якщо цього не вчинити, тоді вбивці таки домоглися своєї мети, яка полягає, зокрема, у тому, щоб позбавити замордованих їхніх імен, історії та ідентичності й приректи анонімно на цілковите забуття, не залишивши за ними і сліду. Жодна жива душа не змогла б собі пригадати їх, спогад про них був би стертий назавжди.

Допустити такого ми не можемо. Врешті-решт ті замордовані, яким його дядько вділив після війни останню

шану в Радзейовіцах, мали у своїй рідній стороні, про яку ми нічого не знаємо, дружин і дітей, батьків, родичів і приятелів. Їхні близькі, напевно, тривалий час розшукували їх, із щоразу більшим розпачем, бо не могли повірити в те, що близька їм людина може отак безслідно ні з того ні з цього зникнути, назавжди, без жодної вістки, нехай би то навіть була коротка звістка про їхню мученицьку смерть.

Я сидів навпроти цих чоловіків, запізнілого свідка й директора з Радзейовіц, намагався уявити собі, що ж насправді відбулося тоді, понад 70 років тому, що ж саме спонукало моого батька та його підлеглих розстріляти невинних людей, просто так знищити. Я намагався докладно уявити собі перебіг тієї події. Хто саме викупував рів? Хто стріляв? Колишній міністрант пригадав ще декілька подробиць, наприклад, що, за словами очевидців, які були на ексгумації в Радзейовіцах, розстріли — а страт відбувалося чимало — проводили тільки вночі. Під завивання моторів, якими злочинці, очевидно, хотіли заглушити постріли. А ще він декілька разів наголосив на тому, що зміг би точно показати те місце, звідки тоді підняли мертвих. Він лісник і вміє орієнтуватися на місцевості. Тим дивнішим видавалося йому самому його тривале мовчання. Цей факт явно не давав чоловікові спокою.

Чому, чому я так довго тримав це в собі, питав він раз за разом, радше сам себе, аніж нас. Чому не розповів значно раніше про події, свідком яких змушений був стати в 1945 році? Чому мій дядько, який як-не-як був духовною особою, освіченою людиною, людиною слова і пера, ані не розповідав, ані не писав про це? Директор із Радзейовіц розказав, що ксьондз роками вів докладну хроніку, і що ця хроніка збереглася. Так ось на її сторінках немає жодної згадки про ексгумацію в палацовому парку. Почувши це, старий недовірливо похитав головою.

Мовчали всі, неначе склали якусь обітницю мовчання. Колишній міністрант, якому тоді було 12 років, його дядько-ксондз, та й інші свідки, які могли б у 1945 році розповісти про розстріли. Якщо повірити директорові з Радзейовіц — а сумніватися в його словах немає жодної підстави — то ті люди, які щось про те знали, ніколи-ніколи не говорили про той злочин. У будь-якому разі ніколи не говорили прилюдно. Хоча самі вони не належали до злочинців, навіть до посібників злочинців не належали, а були ж фактично жертвами, адже будь-якої миті їх самих тоді могли схопити і за будь-яку дурничку розстріляти. Попри це, вони на довгі роки заховали те, що знали, в собі. Аж поки чоловік, який сидів за столом навпроти мене, не порушив після 70 років мовчання і не заговорив. Чому саме зараз? Цьому він сам не знаходив жодного пояснення, та видавався принаймні задоволеним, що врешті зміг розповісти про ті давні події.

Цей епізод демонструє, як довго людина може готовуватися до розмови про травматичний досвід. Спогади тривалий час приглушують, можливо, витісняють, намагаються забути, аж тут раптом вони прокладають собі шлях і вибухають, часто без якоїсь видимої причини. Нерідко люди, як видається, тільки чекають на чиєсь запитання, і вистачає незначного поштовху, щоб вони заговорили, почали розказувати подробиці, називати імена, дати, докладність яких дивує зазвичай самих оповідачів. Чому це раптом тепер згадується?

І це стосується не лише жертв та пасивних свідків, а подекуди й самих злочинців, які мовчали зі страху понести відповідальність за скоене. Нам відомо безліч випадків, у яких злочинці несподівано починають розповідати, накликаючи на себе покарання. Переважно це можна віднести до заслуги людини, яка вправно видобула своїми запитаннями важливі історії навіть із найбільш затято мовчазного

співрозмовника. Бувають випадки, коли злочинець із часом сам перетворюється на жертву. Це теж може стати приводом порушити мовчання, і тоді на світло виходять задавнені спогади.

Щоправда, таке трапляється дуже вибірково. Про свою роль жертві люди зі зrozумілих причин говорять з більшою охогою, ніж про скоені злочини. Про злочини виконавці, а заразом і суспільство, яке вони представляють, зберігають великодушне мовчання. У таких випадках спогади часто виявляються неповними, багато чого в них залишається прихованим й інакше проінтерпретованим, прикрашеним або просто запереченим. Ні, все було інакше, а вас там не було, то ж ви поняття не маєте, як було, ви не маєте права засуджувати нас чи виносити нам вирок. Мені це відомо з моого досвіду. У батьковій родині всі без винятку були переконаними націонал-соціалістами, дехто був обтяжений важкими провинами. Мої батько, дід, молодший батьків брат. Проте самі себе вони злочинцями не вважали, вони бачили себе жертвами. Як вони любили про це по-говорити. Після 1945 року всі вони чимало втратили, про що не втомлювалися розповідати, втратили маєтки й посади. Батькові батьки розповідали про плюндрування та інші руйнування, про арешти й тюремні ув'язнення, про табірне життя, про, як вони казали, нелюдські арештантські умови й заборону працювати, всього цього їм довелося зазнати після 1945 року. Вони наполягали, що зазнали несправедливості, бо не бачили за собою ніякої провини.

Про події на кшталт розстрілу в Радзейовіцах у цих колах, звісно, не говорили ніколи. Таких подій у розповідях, якими начиняли мене в дитинстві та юності, не траплялося. Нас немає в чому звинуватити, ми завжди поводилися порядно, це вбивалося мені в голову роками. Мусив минути якийсь час, поки я почав сумніватися у почутому. А тоді настав час,

коли я обірвав контакти з родиною, а ще через багато років почав досліджувати, чим саме займалися батько, дід, дядько та інші родичі в ті роки. Мені ніколи не довелося почути якихось особистих спогадів з тих часів. Зрештою, я ніколи ні про що й не запитував. Я ніколи не запитував, чим займався батько в Польщі чи у Словаччині. Мабуть, питати все одно не було сенсу, мабуть, я наштовхнувся б на стіну мовчання. Але ж спробувати я міг. Батька убили в 1947 році під час втечі з країни. Дід помер, коли я ще був підлітком, проте баба і дядько жили достатньо довго, щоб розповісти мені все це. Вони до самої смерті сповідували націонал-соціалізм і знати нічого не хотіли про злочини, про винищення євреїв, вигнання словенців, розстріли заручників. Сьогодні я не виключаю, що міг таки настати той час, коли б вони заговорили про все це. Можливо, просто мені слід було поставити їм правильні запитання. От тільки запитань цих я не спромігся сформулювати, можливо, тому, що з якогось віку почав здогадуватися, що почує у відповідь. А цього я боявся. Щоб уникнути цієї дилеми, я щільно зачинив двері й обірвав усі розмови.

Саме про ці втрачені нагоди я думав під час зустрічі з цим старим, який несподівано взявся розповідати в Познані про речі, які носив у собі, немов у сейфі, довгих 70 років. Не виключено, що він — останній, який може автентично повідомити про ці події, все інше — це переказані-почуті десь розповіді, історії з других чи третіх вуст, або ж результат архівних досліджень, як це зробив я, пишучи книжку про батька. Свідкові з Радзейовіц я завдячує тим, що він заповнив ще одну білу пляму в історії батька, опис екстремумії, яка відбулася невдовзі після закінчення війни з на позір малозначними подробицями, які насправді важливі для того, щоб уявити собі деякі речі. Адже йдеться саме про це, навіть якщо уявлені образи завдають болю. Сидячи навпроти